

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI

TOLNAI MÁRTON

24697

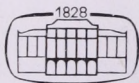
RÓNA-TAS ANDRÁS

A HONFOGLALÁS KORI MAGYARSÁG

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1991. JÚNIUS 10.

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

695194

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtítkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6324 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

© Róna-Tas András, 1993

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint
a fordítás jogát.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 8067./19 93. sz.

A sztyepei népek etnikai azonosítása, eredetük, az *origo*, etnogenezisük kutatása az utóbbi időben lényeges paradigmaváltáson megy át. Az első korszakban a tudomány több-kevesebb meggyőződéssel elfogadta e népeknek saját eredetéről vallott felfogását. A második korszakban megkísérelték a nagy szomszédos kultúrák, mindenké előtt a görög–latin és a kínai, írásos forrásainak kigyűjtését. A harmadik korszak kutatása beleütközött abba a problémába, hogy azonos népek különböző neveken, azonos nevek mögött különböző népek jelentek vagy jelenhettek meg. Közben a forrástudomány mellett megjelent a nyelvtudomány, amely régi nyelvállapotokat, az őś- és protonyelvek mellé pedig őś- és protonépeket is rekonstruált. Majd megkísérelték a rekonstruált nyelveket a források népneveivel azonosítani. A történeti nyelvföldrajz népcsoportokat lokalizált, és az archeológia az azon a helyen talált és a kronológiai sémába illő régészeti kultúrákkal azonosította őket. A népnevek etimológiai elemzése azt igyekezett biztosítani, hogy etnikum és nyelvet beszélő csoport azonosítható legyen. A névtudomány a népnévadás szabályait kísérelte meg megállapítani, s ezzel segítséget nyújtani a népnévetimológiának, amely jelentéstani támasz nélkül kénytelen dolgozni.

A II. világháború után kezdődő új tudománytörténeti korszak a korábbi kérdéseket újakkal egészítette ki. Arra volt kíváncsi, hogy az egyes nevek mögött milyen etnpszociológiai csoportok álltak, a sokszor változatlanul tűnő népnevek és politikai egységek milyen etnpszociológiai átalakulásokat fednek el. Az *eredet* kérdése helyébe a *változás* került. Megjelent az *etnikai tudat* mint kutatási kérdés, hiszen az etnpszociológiai egységek kölcsönös elhatárolódása és a csoportokat alkotó közösségek etnikai tudata, ő- és mi-tudatuk, ugyanannak a kérdésnek két összetartozó, egymást is meghatározó oldala. Az etnikai önelnevezés mint az etnikai mi-tudat exponense vált fontossá. Az új paradigma talán legmarkánsabban Richard Wenskus nagy hatású, 1961-ben megjelent művében fogalmazódott meg.

Az európai tudománnyal való együttlépést nálunk e tárgykörben Szűcs Jenő kísérelte meg. Szűcs nem lévén sem nyelvész, sem orientalista, csak azokat az eredményeket tudta felhasználni, amelyek másoktól akkor rendelkezésre álltak.

Mai előadásomban megkísérlem a nyelvtudomány és a történeti etnpszociológia legújabb eredményeit felhasználva megállapítani, hogy a honfoglalás kori magyarságról mit tudunk mondani.

Egy ismeretlen szerző levelet írt Dado verduni püspöknek. Dado 923-ban bekövetkezett haláláig volt Verdun püspöke, így a levél biztosan 923 előttről való. A szerző e levélben egy teológiai kérdést feszeget: vajon a történelemben a gonosz

Istentől való-e? Ezzel kapcsolatban a tudós szerző Ezékiel híres helyére is hivatkozik, ahol Góg és Magóg népéről (valójában Gógról Magóg országában) van szó. S a közeli ezredfordulóra tekintettel mérlegeli az apokaliptikus világvége lehetőségét. A szerző a világvégét illetően optimista volt, de nem tudta megkerülni azt a kérdést, amely ebben az időben a művelt keresztény világot foglalkoztatta: honnan jött az a nép, amely a kor legnagyobb veszélyét hordozta, a Nyugatot fenyegető magyarság. A levélíró beszámol a magyarok eredetével kapcsolatos elméletekről a kilencedik és tizedik század fordulóján. Az első elmélet, amely egyaránt elterjedt a címzett és a levélíró hazájában szerinte badarság és téves, nevezetesen, hogy az Isten megvetésére méltó magyarok Góg és Magóg népe lenne. Van egy második vélemény, amely szerint Góg és Magóg népe azonos lenne a vad és nagyszámú szkítákkal, akik a Kaukázuson túl, a Meotisz mocsarainál, a Kaszpi-tenger mellett egészen az Indiáig laktak. A levélíró szerint ez a nézet is téves, ugyanis Góg és Magóg népén nem tényleges népeket kell érteni, hanem az eretnekeket, akik az igaz Egyházat veszélyeztetik. Dehát akkor kik is ezek a magyarok? Nevüket nem ismerik a források – jegyzi meg a jól értesült levélíró. Hogyan lehet ez? Eltérően Reginótól, aki szintén felvetette a kérdést, de nem gondolt megoldásra, szerzőnk szerint a válasz egyszerű. Ahogy a Tiberis folyót korábban Albulának, vagy Itáliát korábban Saturniának hívták, ugyanígy a magyarokat azért nem említik e néven

a források, mert a korábbi forrásokban más nevük volt, és *nevük megváltozása miatt van, hogy ezt a népet nem ismerik fel*. Majd ezután, némi fenntartással, beszámol a magyarok eredetével kapcsolatos harmadik elméletről, amit az idősebbektől hallott, legyen az bár történeti valóság vagy mese.

Egyszer régen éhínség tört Pannonia, Isztria és Illiria népeire. A környék összes fejedelmei összegyűltek tanácskozni. Kiválasztották azon keveseket, akik képesek voltak magukat az éhezéstől megmenteni. A többieket elűzték a sivatagba és ismeretlen területre, ahol azok vagy meghalnak majd, vagy képesek lesznek magukat megmenteni. Az így elűzött emberek elérték a Meotisz mocsarait, ahol madarakra vadászva és halakat halászva életben tartották magukat. El is szaporodtak. Majd következik a magyarázat: „*et a fame quam sustinuerant Hungri vocati sunt...*”. Ezzel persze a szerző rögtön el is árulta anyanyelvét. Hiszen csak a németben, mégpedig az ófelnémetben esett az éhínséget jelölő szó a *Hungar* (ma *Hunger*) egybe népnévünkkel.

A verduni püspökhöz írt, s nem sokkal a honfoglalás után keletkezett levél szerzője természetesen korának kategóriáiban gondolkozott, de el kell ismernünk, hogy tudós erényekkel is rendelkezett. A maga módján forráskritikát végez, mérlegeli forrásainak megbízhatóságát és még az el nem vetett elmélet elé is beiktatja a kételkedés szavait: *sive illud sit historia, sive sit fabula*. A szerzőnek egy dilemmát kell megoldania. A ma-

gyarok – noha nem azonosak az apokalipszis népével – valami történelmileg rosszat jelenítenek meg. Istentől származik-e ez? A csapdából (az Isten mindenható, az Istentől nem származhat rossz) úgy szabadul, hogy a magyarok eredetét természeti katasztrófával, egy éhínséggel köti össze. Az emiatt való elűzetésük következtében váltak vadakká, s fenyegetik a keresztény világot. Van a történetben egy kis etnikai lenézés is, hiszen emlékszünk, a magyarok, a történet szerint azok utódai, akik nem tudtak Pannoniában magukon segíteni, s csak a Meotisz környékének gazdag madár- és halvilága segítette őket az életben maradáshoz. A történet azonban azt ígéri, hogy a magyarok vissza fognak illeszkedni Isten rendjébe, ugyanis ha az elmélet igaz, akkor a magyarok végső fokon germánok, csak így lehet ugyanis *német nevük*. Történetük csak egy vargabetű, az exodus visszafordul, a magyarok csatlakozni fognak a germán, keresztény Európához, ahonnan egykori fejedelmeik elűzték őket. Az idegen népnév így kap értelmet hordozó jelentést.

Két dolog mindenesetre feltűnő. Az egyik az, hogy a magyarok a jól értesült német kolostori szerző számára *új nép, amelynek nem ismerik igazából eredetét*. A másik, hogy miközben, hogy úgy mondjuk etnográfiailag kapcsolatba hozza őket a nomád népekkel (szkiták, hunok) nem történik említés arról, amit pedig egyéb forrásaink legfontosabbnak tartanak: állítólagos török eredetükről vagy török kapcsolataikról, netán török nevükről.

A levéllel nagyjából egykorú bizánci források töröknek nevezik népünket, így a 902-ből származó és Arethas által írt Bölcs Leót dicsőítő beszéd a *turkoi* formát használta. Ugyanezt a névhasználatot találjuk Bölcs Leó 904-ben írt Taktikájában és Bíborbanszületett Konstantinnál is. Ezt alkalmazta Dukasz Mihály bizánci császár, aki a Szentkorona görög részét I. Gézának 1074-ben elküldte, s amelyen a magyar király *krales turkiasnak*, azaz törökök királyának van nevezve.

Hasonló módon *türk* néven szereplünk néhány iszlám forrásban. Így, az 1057 körül keletkezett és 10. századi forrásokat feldolgozó spanyolországi Ibn Hayyan *türk*nek nevezi a kalandozó magyarokat, ugyanezt a megnevezést használja kortársa, az ugyancsak ibériai al-Bakri.

A magyarokat is jelölő *türk* népnévről az utolsó lényeges véleményt itthon Németh Gyula közölte 1927-ben magyar és német nyelven. Azóta sokan írtak e népnévről, s a tudósok többsége elfogadta Németh Gyula nézetét. 1991-ben egyszerre három tanulmány is megjelent a *türk* népnévről Semih Tezcan, Pentti Aalto, illetve a koreai Han-Woo Choi tollából. Egyik sem vitte azonban érdemben előre a kérdést. Le Coq nyomán Németh Gyula úgy vélte, hogy a *türk* népnév eredetileg „erő” jelentésű volt, s beilleszkedik a hasonló jelentésű török törzsnevek illetve etnonímiák közé. Németh Gyulával pusztán Sir Gerard Clauson szállt vitába 1962-ben, mikor rámutatott arra, hogy a *türk* szó önmagában sehol nem jelent erőt. Az újabban előkerült, illetve az eddig

figyelmen kívül hagyott adatok fényében a *türk* népnév történetét és eredetét világosabban látjuk, s érdemes ennek általános névtani tanulságait is levonni. Mindenekelőtt az ótörök hangtani szerkezettel kapcsolatos újabb kutatások érdemelnek figyelmet. Már régebben felmerült annak gondolata, hogy a török nyelv egy korábbi szakaszában voltak olyan szóvégi magánhangzók, amelyek később eltűntek, és egyetlenegy török nyelvemlékben és nyelvben sem mutathatók ki, de megvannak a mongolban. Olyan esetekre gondoltak, mint amikor a török *kök* „kék” szóval szemben a mongolban *köke*, a *saγ* „fejni” igével szemben a mongolban *saγa*- alakot találunk. Mivel azonban eddig nem, vagy csak igen sporadikusan lehetett török emlékből kimutatni a szóvégi magánhangzót, a kérdés megoldhatatlannak tűnt, különösen ami a kronológiát illeti. Lars Johanson legújabb morfonológiai kutatásai (1979) azonban bebizonyították, hogy a türk feliratok legrégibb rétegében az eltűnőfélben lévő vokálisoknak még kimutathatók a nyomai. Ez szempontunkból azért fontos, mert az orhoni türk feliratokban a türk népnév egy olyan sajátos K jellel van írva, amely előtt vagy után *ü* vagy *ö* hang áll. Ennek alapján már korábban javasolta Clauson és mások, hogy a népnevet *türkü*nek kell olvasni. Ezt azonban azzal hátrították el, hogy a türk rovásírás a szóvégi magánhangzókat mindig plene kiírja. A helyzet most megváltozott, mert most már tudjuk, hogy a sorvadó magánhangzókat az írás már nem jelölte, s ha a *türkü* szóban sorvadó magánhangzó volt, ak-

kor az írás már szabályos. Amennyiben a Rams-
tedt által 1935-ben idézett kalmük *erke türkü*
„Macht” alak hiteles, akkor ez az olvasat mongol
oldalról is biztosítható.

Mindenekelőtt tisztázni kell a török *türkü* és a
khotani *ttrukä* alak viszonyát. A khotani is kétta-
gú alakra mutat, amelynek a második magán-
hangzója szintúgy eltűnőfélben volt, de itt az írás
egy speciális jellel még jelzi. Mérlegelve a török
és a khotani nyelv szerkezetét megállapíthatjuk,
hogy az átvétel csak az iránból történhetett a tö-
rökbe, fordítva nem. Az iráni alakot rögzítette a
türk népnév legkorábbról ismert szogd formája is,
amely a 6. század utolsó negyedére datált, s a
türk kagánoknak állított, de szogd nyelven írt bu-
guti feliratban fordul elő. Itt a khotani alakkal
egyező **truka* formát találunk. Végül a feltétele-
zést bizonyossággá emeli a törökök tibeti neve, a
dru-gu, amely a korai iráni alakot és nem a török
alakot tükrözi. Azzal a furcsa, de nem szokatlan
helyzettel állunk szemben, hogy tibeti forrás őriz-
te meg a török népnév legrégebbi alakját.

Hogyan vált egy idegen névalak török népnév-
vé? Az régen feltűnt a kutatóknak, hogy a török-
séget megszervező nemzetség a nem török Ashi-
na nevet viseli, és a legkorábbi személynevek
sem mutatnak török alakokat. Az idegen dinasztia
neve azonban hamarosan török értelmezést, nép-
etimológiát kapott. A dinasztia nevét azonosítot-
ták a török nyelvben meglévő közszóval, a *türk-*
kel. A szó önmagában valóban nem jelent erőt, a
Németh Gyula által idézett szövegben és az azóta

közzétett szövegekben ez a jelentés csak egy kéttagú összetétel második tagjában az *erk-türk*ben fordul elő. Előfordul azonban a szó önállóan is, s ilyenkor jelentése „érett, erejének teljében álló, virágzó”. Ez tökéletesen megfelelt egy török dinasztikus névként. Így azután az eredetileg idegen *truku* alakot a török nyelv *türküre* honosította és azonosította a saját török eredetű szavával. Így születik egy népetimológia. A mágikus erejű dinasztikus névből ezután törzsnév, majd a törzs által vezetett törzsszövetség neve, s végül az azonos nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélők közös neve lett. Ez a folyamat azonban csak a 6. század után zajlott le, a türk birodalom kialakulásával. Azok a török népek, amelyek korábban váltak ki a török közösségből, mint a csuvasok vagy akár a jakutok, nem ismerik és nem használják magukra ezt a nevet. Ugyanakkor a *türk* nevet kapta mindenki, aki a birodalom része volt, illetve akit oda számítottak. Mahmud al-Kásgari 1074 körül írt munkájában még a tibetiek és az iráni kenzsekek is türk népek között vannak felsorolva. A magyarokra is használt *türk* név tehát eredetileg nem török eredetű. Másodlagosan török hangrendszerbe illeszkedve és népetimológias jelentésráértéssel azonosították egy létező török szóval, majd ez vált török dinasztikus, majd nemzetségnévvé, később népnévvé, s került a törököktől a kazárokhoz, a kazároktól pedig a magyarokhoz. Hogy névtanilag mennyire általános ez az itt leírt folyamat, arra még látni fogunk példákat. Történeti szempontból ez a név-

adás jól tükröz egy sor történeti érintkezést iráni, török és finnugor népek között.

A magyarságot az európai népek többsége a török *onogur* „tíz ogur” népnév szláv közvetítésű változatával nevezte. Az *ogur* egyértelműen az *oguz* népnév *r*-török, csuvasos típusú változata. (Itt kell megjegyezni, hogy az *ogur* népnévnek az *ok* „nyíl” jelentésű török szóhoz semmi köze sincs.) Az *onogur* népnévre megy végső fokon vissza az *Ungar*, a *hungar*, a régebbi orosz *ugor*, s a lengyel *vengr*, illetve változataik. A szláv közvetítés még a legkorábbi ófelnémet alak esetében sem hagyható ki. Ennek azonban van egy, a magyarság történetére vonatkozó jelentős következménye. Németh Gyula ugyanis úgy vélte, hogy az *onogur* népnév az Urál vidékéről való elköltözéskor, a Kaukázus előterében került a magyarságra, még hozzá viszonylag korán, a 7. században. Az *onogur* azonban sohasem volt a magyarság önelnevezése, ennek semmi nyoma nem maradt. Ha viszont az *onogur* a magyarság szlávok által használt neve volt (s ezt Németh Gyula is így gondolta), akkor ez az elnevezés nem történhetett a Kaukázus előterében, hiszen ott akkor szlávok nem voltak, illetve nem játszhattak jelentős szerepet. Erre egyébként már Melich felhívta a figyelmet 1923-ban. A szláv történelem és a szláv hangtörténet kronológiájának figyelembevételével ez az elnevezés csak a 9. század első felében, közepén kerülhetett a magyarokra.

A Krímbe vezető úton talált magyarokat Cirill 860 körül, a frank birodalom határain a 860-as

évektől megjelenő magyarokat a helybeliek már az *ungar* népnév különböző változatával nevezték. Ha figyelembe vesszük az orosz krónikák adatait a Kijev alatt elvonuló magyarokról, aligha van más választásunk, minthogy kimondjuk, hogy *onogur* nevünk Levédiában, illetve az Etelközben került ránk a körülöttünk élő szlávoktól. Ennek azonban eddig nehéz volt okát adni. Mióta azonban bizonyossá vált, hogy az utolsó önálló onogur uralkodót, Kuvratot a Dnyeper középső folyásánál, mintegy 60 km-re délkeletre Poltavától temették el, a helyzet megváltozott. Az onogur népvándorlás 680 körül ugyanúgy innen indult el a Duna vidékére, mint ahogy a magyarok is több mint kétszáz év múlva. Az onogurokról elnevezett területre a helyükre költözött magyarokat nevezték el szláv szomszédaik *ungrinak*, ahogy a Kárpát-medencébe költözött magyarokat a 9. század végén számos forrás *avarnak* hívja.

A magyarok idegen nevei között szokták említeni a *szavarti aszfali* nevet, amelyről szintén sokat írtak. A magyarázatok lehetőségeit erősen korlátozta azonban, hogy mindössze egyetlen forrás volt, amely szerint a magyarokat, illetve azok egy csoportját így hívták: Bíborbanszületett Konstantin 950 körül keletkezett jól ismert munkája. Nemrégiben fedeztek fel azonban a cambridge-i egyetemi könyvtárban egy héber szöveget, amelynek eredetijét a szakemberek a 10. század első felére datálták, tehát a forrás egyidős a bíborban született császár művével. A héber levél Kijevben keletkezett és aláírói között szerepel egy

Szavarténak nevezett *Simson Jehudah*. A szöveg kiadói Golb és Pritsak a nevet a *szabir* népnévből magyarázza, mert elkerülte a figyelmüket a magyaroknak ez az eddig magában álló népneve, amelyet egyébként egyesek összefüggésbe hoztak a *szabir* népnévvel, azt vélvén, hogy a szó végén álló mássalhangzó magyar képző. Nem tudjuk, hogy ez a kijevi kereskedő hogyan jutott melléknevéhez, lehet, hogy a szavartok földjéről jött vagy egy szavart házanépéhez tartozott. Fontos azonban, hogy független új forrásként őrizte meg egyik idegenektől kapott nevünket. S csak remélni tudjuk, hogy ezen a nyomon tovább haladva újabb ismeretekhez jutunk a magyarság egyik keleten maradt csoportjáról.

A magyaroknak a honfoglalás kora körüli idegen nevei közül meg kell említeni a *baskirt*. Ligeti Lajos 1986-ban kiadott könyvében azt az új nézetet fejtette ki, hogy a *baskir* népnév eredetileg a magyarok neve volt, s annak eltörökösített változata. Ez a nézet aligha fog pozitív visszhangot kelteni. Nem tették fel eddig azonban azt a kérdést, hogy a magyarok *baskir* neve melyik néptől származik. Erre mindössze egy, de nagyon fontos adatunk van. 1150-ben a volgai bolgár birodalomból a Kárpát-medencébe érkezett a granadai származású arab utazó, Abul Hamid. Ő az országot Unkuriyának nevezi, de az itt lakó népet egyértelműen és kizárólag *baskirnak*. A volgai bolgárok közül érkezve a magyarokat Abul Hamid csak akkor nevezhette *baskirnak*, ha a volgai bolgárok is annak nevezték őket, éspedig azért, mert

a mellettük lakó volgai magyarokat is így nevezték és tudtak az azonosságukról. Azt Anonymustól tudjuk, hogy az ő korában még kapcsolat volt a Bularnak nevezett volgai Bulgáriával. Julianus ezeket a keleti magyarokat már csak nagy nehézséggel találta meg. Okunk van tehát feltenni, hogy a volgai bolgárok nevezték a magyarokat *baskirnak*, s innen került ez az elnevezés néhány iszlám szerzőhöz, mindenekelőtt a Balkhi nevével jegyzett szöveghagyományba.

A kérdés ezután az, hogy hol éltek ezek a baskirok? Biztos forrásunk a 922-ben a volgai bolgárokhoz utazó Ibn Fadlân útleírása, aki az Emba folyót keresztezve találkozott baskir előőrsökkel, majd pontosan leírja, hogy milyen folyók szelik át a baskirok földjét. Innen tudjuk, hogy az Urál folyó kelet–nyugati szakaszától északra, a volgai bolgároktól délkeletre éltek. Gardízi szerint a baskirok a kazárok és a kimekek között laknak, míg az Idriszi és a Nuwairi hagyományban fennmaradt ún. Szallam-féle útleírásban a baskirok 17 napi járóföldre éltek a kazároktól.

Ahhoz, hogy megtudjuk, a magyarok volgai bolgár neve pontosan hol került a magyarokra, tudnunk kellene, hogy mikor kerültek kapcsolatba, s mindenekelőtt tudnunk kellene, hogy *hogyan hívták a kazárok a magyarokat*. Ezt egyelőre nem tudjuk biztosan. Nincs kizárva, hogy a magyarok kazár neve az a névforma volt, amely az arab írásos forrásokban, mindenekelőtt a Dzsajhání hagyományban sokféle torzulással jelenik meg, s amelyet eddig általában *maġarnak*

értelmeztek, de amely valószínűleg *maĵernak* kell rekonstruálni. E kérdés kifejtésére még visszatérrek. Mindenesetre a magyaroknak ott kellett egy hosszabb ideig élniük, *ahonnan* a baskirok a 10. századi lakóhelyükre költöztek.

Mint látjuk, a magyarság idegen nevei, mint ahogy ezt Németh Gyula világosan kifejtette, fontos felvilágosítást nyújtanak számunkra a magyarság korai vándorlásairól és idegen népekkel való érintkezéseiről, ha feltesszük a helyes kérdést: kiktől, mikor és hol kaptuk elnevezéseinket.

Névtani szempontból újra vizsgálat alá kell vennünk a *magyar* népnevet is. A tudományos irodalomban rögződött az a vélemény, amely szerint népnevünk egy jelzős szerkezetből jött létre, melynek első tagja a *manszi*, a vogulok önelnevezése, az osztjákok egyik frátriájának neve, míg a második része az *er* finnugor eredetű, s az az „ember” jelentésű szó, amelyik megvan az *ember* és a *férj* szavainkban, a finn *yrkä* és a cseremisz *erge* alakban. A *manszi* szó indoeurópai etimológiáját már Munkácsi javasolta, s ezt a legújabb irodalom is elfogadta. Lényegében ugyanabból a szóból eredeztetik, mint ahová a német *Mensch* tartozik. Ezzel a nézettel szemben a néprajzkutató Veres Péter jelentett be ellenvéleményt – támaszkodva a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című alapvető munkára. Veres úgy gondolja, hogy a *manszi* népnév ugyanarra a szóra megy vissza, mint *mese* szavunk, eredeti jelentése a „beszélő”, vagyis „az ember”. Hasonló nézeteket fejtett ki Rédei Károly is. Jelentéstanilag ez a magyarázat

talán elfogadható lenne, alaktani nehézségei azonban nem megoldottak. Másfelől világos, hogy az indoeurópai szóból csak egy iráni nyelvben válhatott népnév, s mint népnév kerülhetett át a még szét nem vált ugorokhoz. Itt azonban nemcsak alaktanilag, hanem egy hasonló hangzású ugor szóval egybeesve jelentéstanilag is beilleszkedett az ugor szókincsbe. Lényegében tehát ugyanaz történt, mint a *türk* népnév esetében. A végső fokon idegen eredetű önelnevezések igen gyakoriak. Elegendő, ha utalunk a germán eredetű *frank*, *francia*, a kelta eredetű *brit* vagy a skandináv eredetű *rusz*, *orosz* népnevekre, s mint látni fogjuk ilyenek a finnugor népnevek között is vannak.

A magyar népnév második tagja, illetve az első és a második tag viszonya névtanilag problematikus. Arra nincs példa az önelnevezések között, hogy egy olyan jelzős szerkezetből, mint *manszi ember*, *angol ember* stb., ahol tehát az első tag etnonímia, a második tag egy ember jelentésű szó, újra etnonim legyen. Az eddig általánosan elfogadott nézet szerint az ugorságból kiváló magyarság nem elégedett meg azzal, hogy magát *manszinak* nevezze, hanem hozzátette azt, hogy ő *manszi ember*. Ez az elnevezés azonban a többi ugorságtól nem választhatta el, más meg nem értette meg. E súlyos megfontolások készítették arra, hogy más megoldás után nézzek. Úgy látom, hogy a szerkezet két népnevet tartalmaz.

A két népnévből való állandósult összetételre vannak párhuzamok. A Bíborbanszületett Kon-

stantinnál található *Kürtgyarmat* úgy tűnik átmeneti kapcsolódás volt, amely nem stabilizálódott. Aligha lehet azonban kétséges, hogy ilyen a *var-khoniták* neve az *avar* és a *hun* népnévekből, s ezen állandósult kapcsolat emlékét őrzik *Várkony* helyneveink. Ilyen a finnugor nevek közül például az udmurtok egyik cseremisz elnevezése az *odo-marij*, amelynek első tagja az udmurt, s talán a votják népnévek első eleme, eredetileg önálló népnév, a második pedig a *mari* népnév. Hasonló szerkezeteket találunk a szamojédoknál is.

A magyar népnév második tagja eredetét tekintve az a finnugor *er*, amiből eddig is magyarázták, de ez az „ember” jelentésű szó előbb maga is népnévvé vált. Az „ember” jelentésű szavak népnévvé válása igen gyakori, a Volga-vidéken ennek több típusát is ismerjük. A zürjének önnevezése a *komi* ősi uráli szó, rokonai között szerepel a magyar *hím* szavunk is. A cseremiszek önnevezése a *mari* szintén „ember” jelentésű szó a cseremiszből, ez a szó maga azonban iráni eredetű, nagy valószínűséggel középíráni. Már a cseremisz nyelv külön életében, a Kr. előtti évezred első felében kerülhetett közszóként a cseremiszekhez, akik azután ezzel a szóval nevezték magukat „embernek”. „Ember” jelentésű szóra megy vissza a mordvinok korai neve, ez a szó is indoeurópai, végső fokon rokona a latin *mors* „halál” szónak, s „halandó” jelentésből lett „ember”, majd népnév. Ugyanennek az indoeurópai szónak egy másik átvétele a votják *murt*, „ember”. Ebből

is népnév lett, s a szintén népnévi *odo*val összetételként alakult ki az *udmurt* népnév.

Az *er* is „ember” jelentésű szóból vált népnévvé. Ma az *udmurtok* tatár, csuvas és cseremiszi neve *ar* alakban. Ebben a formában szerepel a korai orosz forrásokban is. Az *udmurtok* azonban északnyugatról költöztek mai lakóhelyükre, ahonnan keletebbre szorították a korábban ott lakó ugor népeiséget. Az *er*, *är* magashangú alakból a volgai bolgárban lett szabályosan mélyhangú *ar*, de ez a folyamat más Volga-vidéki nyelvben is lezajolhatott. Az *er* tehát feltételezésünk szerint az Urál nyugati oldalán lakott ugor nyelvű nép volt.

A magyar népnév tehát olyan összetétel, amely két népnévből áll. Ennek is két típusa lehetséges. Vagy két nép egyesüléséből jön létre, és ezért a név mellérendelő összetétel, vagyis a *mancsa* és az *er* népek társulását jelzi. Vagy jelzős összetétel, mint az *odo marij*, a „votják cseremiszi”. Ebben az esetben a népnév azt jelenti, hogy a *manszi*, tehát az ugor *er* népről van szó. Az első valószínűbb, de a második feltételezést sem tudjuk teljesen kizárni. Ez utóbbi akkor válna lehetségessé, ha ki tudnánk mutatni egy nem ugor *er* népet, amelytől népünket meg kellett különböztetni. Erre vonatkozóan vannak adataink, de ezek tárgyalása most messzire vinne. Mindenesetre a *mancs er* összetételből alakult *mancser* majd *madzser* népnévvel magát jelölő nép még azelőtt formálódott ki, hogy szorosabb kapcsolatba került a törökséggel. Erre egyébként népnévünk tör-

ténetének további elemzéséből is következtethetünk.

Foglalkozott a *magyar* népnévvel Lotz János is. Sajnos egy jól feltett kérdésre rossz válasz adott. Lotz is abból indult ki, hogy *Megyer* törzsnevünk és *magyar* népnévünk azonos eredetű, de joggal tette fel a kérdést, hogy mi motiválta a kétféle hasonulást, vagyis miért lett a *magyer* alakból *magyar* is meg *Megyer* is. Lotz megkísérelt jelentéstani különbséget találni a magas- és mélyhangú változatok között, mint a *köröm* és *karom*, vagy az *ez* és *az* mutatónévmás között. Lotz azonban nem vette figyelembe a hangtani okokat. A magánhangzó-hasonulás oka a hangsúly, vagyis a hangsúlyos szóhoz hasonul a hangsúlytalan, vagy a főhangsúlyoshoz a mellékhangsúlyos. A magyar nyelvben a hangsúly már az ősmagyar korban biztosan nem az utolsó szótagon volt (ezt mutatja a szóvégek lekopása), hanem nagy valószínűséggel már ekkor az első szótagon, ezért a *madzser* alakból szabályosan csak *magyar* válhatott.

A török nyelvben a hangsúlyviszonyok az ötö-rök kor elején megváltoztak. A sorvadó magánhangzók eltűnése után a hangsúly az utolsó szótagra került, s mind a mai napig ott van. Török nyelvi környezetben egy *madzser* hangsorból a véghangsúly hatására szabályosan *medzser* lett. Vezértörzsünk neve tehát finnugor eredetű, de annak a szoros török–magyar együttélés idején kialakult „törökös” változata, így illeszkedve bele a többi török eredetű törzsnevünk rendszerébe.

Itt csak párhuzamként említem meg, hogy ma már tudjuk, hogy a kazárok önelnevezése *kaszar* volt, s ez pedig végső fokon, iráni közvetítéssel a Caesar névre, illetve a belőle lett címre megy vissza. A *keszar* alakból a véghangsúly hatása alatt létrejött hasonulás következtében jött létre a *kaszar*, ahogy ugyanebből a címből lett a mongol epikus hős neve a *Geszer*, mivel a mongolban a hangsúly az első szótagon van.

A kétirányú hasonulás mellett igen sokáig megőrződött a vegyes hangrendű alak is. Még Anonymusnál is a magyar nyelvben egyébként különös vegyes hangrendű formát a *magyert* találjuk, s a balkáni görög forrásokban is akad vegyes hangrendű alakra utaló korai adat.

Ezután arra kell választ adnunk, hogy mióta nevezte magát a magyarság ezzel az összetett névvel. A magyar nép önelnevezése igen régi, de korának megállapításához csak egy használható forrásuk van. Az a tény, hogy a Volga–Káma vidéki Magna Hungariában a magyarságtól elszakadt csoport is *madzsarnak* hívta magát. Ezt eddig csak helynevekből tudtuk nagy nehézségek árán igazolni, hiszen Julianus híradása nem hagyományozta ránk azt, hogy milyen névvel nevezték magukat a Magna Hungaria-beli magyarok. A nemrégiben felfedezett, a Káma folyó partjához közeli Csisztopolban talált, arab írásos felirat azonban az elhunyt apjának nevében kétségtelenül *Madzsar* névalakot őrizte meg igazolva, hogy ezen a vidéken még a 13. században is ilyen népnévvel élt csoport.

Itt természetesen nem kerülhető meg az a kérdés, hogy a Volga-Káma összefolyásánál volt Magna Hungaria lakosai mikor kerültek oda. A Julianus-féle Magna Hungaria, mint a mágnes, úgy vonzotta az őstörténeti rekonstrukciókat. Ezek közül az utolsó, s kétségtelenül nagy hatású Németh Gyula kései véleménye volt, aki szerint a magyarság a mai Baskíria területén alakult ki, s törzseinek neveit a baskír nemzetség és ágnevek a *Jurmati*, a *Jenej* s a többiek őrzik. Németh Gyulának ez a kései nézete nem bizonyult tarthatónak. Egyébként, ha egy-két törzsnév azonosítása helyesnek bizonyulna is, az sem jelentené azt, hogy a magyarság itt alakult ki. Sajnos Németh Gyula érveinek gyengeségét a turkológiában kevésbé járatos kutatók nem ismerték, nem is ismerhették fel. Hiába óvtuk többen is, Mándoky Kongur István, Vásáry István és jómagam szóban és írásban kollégáinkat, Németh Gyula tekintélye erősebbnek bizonyult az érveknél. Pedig nyelvészeti, régészeti és numizmatikai érvek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a délről jövő magyarság a volgai bolgárság társnépeként csak a 10. században érhetette el a Káma vonalát, és válhatott a majdani julianusi Magna Hungaria népévé. Ez a magyar csoport a 8. században szakadt el attól a fő magyar csoporttól, amelyik nem északra, hanem nyugatnak tartott. Ez mindenesetre annyit jelent, hogy a 7. században a magyarság már *madzser*-nek nevezte magát, hiszen a kétfelé vált nép mindkét része ezt és csak ezt az önelnevezést használta. Ez természetesen csak annyit jelent,

hogy a magyarság önelnevezése ennél, vagyis a 7. századnál régebbi.

Mint ezt láttuk, a Kárpát-medencei magyarságnak a Káma-vidéki magyarsággal a 12. századig volt kapcsolata.

Tudjuk tehát, hogy a 6–7. században a magyarok önmagukat *madzser*nek nevezték, volt egy saját népi önelnevezésük. Milyen lehetett az az etnoszociológiai csoport, amely önmagát azonos névvel illette? Ki számított magyarnak a honfoglalás előtti évszázadokban? Erről van egy közvetett forrásunk.

558/559 telén Justinianus bizánci császár a török utrigurok fejedelméhez fordult, hogy támadja meg a kutrigurokat, akik ekkor Bizáncot veszélyeztették. Az esemény teljesebb leírása Menandrosz Protektornál maradt fenn. A császár többek között azt is megígérte az utrigurok uralkodójának, hogy amennyiben leveri a kutrigurokat, akkor azok a pénzüsszegek is rá fognak szállni, amelyeket addig évenként a kutrigurok uralkodójának fizetett. Az utrigurok fejedelme azonban, noha a bizánciakkal való kapcsolatot felettébb kíváncsnak tartotta a maga részére, mégis azt felelte, hogy istentelenség és nagyon illetlen dolog volna a rokonait, az azonos *fülé*hez tartozó kutrigurokat teljesen kiirtani, mert (idézem Lukinich 1905-ös Brassóban megjelent magyar fordítása alapján): „*azok velünk nemcsak közös nyelvet beszélnek (homoglossoi), s lakásuk (homoskénoi), ruházatuk és életmódjuk (homoia xrontai stolé kai diaité)* is hasonló a miénkhez, de azonos

leszármazásúak is (*ksüngeneis*, Lukinich szerint fajrokonaink), bár más fejedelmeknek engedelmeskednek. A kutrigurok lovait azonban kétségkívül elveszjük a magunk számára (ezt parancsolta különben Justinianus is), hogy ne legyen módjuk azokon nyargalva tovább ártani a rómaiaknak.” Nem kétséges, hogy itt egy *görög szűrőn* átrostálva kapjuk meg azt, hogy a délorosz sztyeppén a török nomád népek mit tartottak azonos etnikumnak. Végső fokon azonban ez a szöveg a 6. századi viszonyokat tükrözi, s akkor éppen a török környezetben élt a magyarság is, amely ugyanígy határozhatta meg magát. A közös nyelven, az azonos típusú hajlékon, ruházaton és életmódon túl fontos volt a közös leszármazás tudata is. Még akkor is, ha a magyarság egyes csoportjai különböző törzsfők alá tartoztak, mégis egy népet alkottak. Néha előfordult, hogy egymás lovait elkötötték, de, mint ezt a magyaroknak a kazárokhoz való viszonyukban is láthattuk, kifelé egységes csoportként léptek fel.

A magyarság tehát török környezetben átalakulva, de etnikai sajátosságait megtartva jutott el a Kárpát-medencébe. Honfoglalás kori politikai szervezete a kazár-török minta sajátos magyar adaptációja volt. Török mintára szerkesztett *Hét-magyar* nevű törzsi szövetségben éltek. Hamarosan azonban országot alapítottak. *Ország* szavunk is jól tükrözi a folyamat lényegét. Kétségtelenül magyar képzés *úr* szavunkból. Ez az *úr* szó a kitűnő TESZ szerint bizonytalan eredetű. A finnugor egyeztetés nehézségeit a TESZ és a Magyar

Szókészlet Finnugor Elemei című monográfia szerzői jól látták. A szónak volt már négy említésre méltó török egyeztetési kísérlete. [Vámbéry (*our* „védelem”), Németh Gyula (*uyur* „hatalom”), Palló Margit (*idug* „szent”), illetve Györffy György (*buyruq* „parancsnok”).] Ezek itt most nem részletezhető okokból elfogadhatatlannak. A szó mégis török eredetű. Megvan számos ótörök szövegben, még Kásgarínál is *uri* alakban, és annyit jelent, mint „fiú, valakinek a fia”, számos feliratban a törzsfő, az uralkodó fia. A sokak által annyit olvasott Kül tegin feliratban többek között ez áll: *beglik uri oylin* „fejedelmi fiú, herceg”. A szónak a későbbi török nyelvben úgy látszik csak származékai élnek, mint pl. *urluq* „leszármazott, mag”, *uruy* „nemzetség”. A magyar *úr* szó korai jelentése „előkelő ember, uralkodó fia”, a törökből kifogástalanul levezethető, a hangtani megfelelés problémamentes. Ez a szó egy csoportba tartozik a politikai címeket jelölő olyan más török szavakkal, mint a *kündü*, *bö*, *keán*, *gyula*, *béla*, *gyeucsa* és *zoltán*, az utóbbi öt csak Árpád-kori személyneveinkben őrződött meg. A török *uriból* lett magyar *uru*, *úr* magyar képzővel vált *uruszággá*, majd *országgá*.

Ez világosan tükrözi azt a tényt, hogy török társadalmi címeket és politikai hagyományokat használó, mégis magyar nyelven beszélő uralkodó réteg vezette azt a hosszabb folyamatot, amelynek során – egyébként szláv elemek felhasználásával és nyugati mintákat is követve – jött létre az első évezred fordulóján a magyar

állam. De vajon tudjuk-e, hogy mit gondolt ez a magyarság saját magáról az államalapítás idején?

Mint tudjuk, I. András király a Bélával vívott csatában 1060-ban halt meg. Özvegye, a kijevei Anasztázia és fia, Salamon IV. Henrik frank király mainzi udvarába menekült. 1063-ban azután Henrik seregei megindultak, hogy Salamont trónra segítsék. Le is győzték Bélát, és még ugyanabban az évben Salamont Pécssett királlyá koronázták. Henrik jóindulatának megnyerésében kulcsszerepet játszott Ottó bajor herceg. Anasztázia ezért hálából, mint ezt egykorú hiteles forrásokból tudjuk, „Attila kardját” ajándékozta Ottónak. Ma már természetesen nem lehet megállapítani, hogy a magyar királyi udvarban tényleg hittek-e abban, hogy az átadott kard Attila hun király kardja volt-e vagy csak ezzel a kegyes hagyománnyal értékelték fel az ajándékot. Akárhogy is volt azonban, annyi ebből a történetből is világos, hogy legalábbis a magyar uralkodó család már ebben az időben, a 11. század hatvanas éveiben, vagyis az *elveszett ősgeszta feltételezett összeállítás körüli időben*, vallotta a hun leszármazást, hiszen a hun uralkodó kardjának átadása csak ebben az esetben válhatott jelképpé: a kereszténység ellen fellépő Attila kardjának átadása egy keresztény uralkodónak. Ez egyfelől utalást tartalmazott a magyar királyi ház vélt eredetére. Ebben a korban a sztyeppei legitimizáció egyetlen forrása Attila volt, tudjuk, hogy a dunai bolgár uralkodóház is Attilára vitte vissza családfáját. Ez a legitimizáció a sztyeppén ugyanolyan

természetes volt, mint Európában az Isten kegyelme. Másfelől azonban Attila kardjának átadása szimbolizálta a keresztény Európával való kiengesztelődést, az új szövetség kötésének gesztusát is. Nem tudjuk, hogy mit gondolt saját magáról a 11. század magyar közembere, de az udvarban egyszerre vallották magukat Attila utódjának és Európa részének, hunnak, töröknek és magyarnak.

A hun krónika egyéb elemeit, mint erre már többben, így Szűcs Jenő és legutóbb Harmatta János rámutattak, 13. századi krónikásaink nagy szorgalommal a nyugati latin forrásokból szedgették össze. A kor színvonalának megfelelően így törekedtek egyidejűleg az Európához való szellemi felzárkózásra, s az attól való különállás hangsúlyozására.

A legújabb nyelvészeti és etnopszociológiai kutatások szerint tehát a magyarság korai történetét az alábbiak szerint foglalhatjuk össze: a magyarság két finnugor csoportnak, a *mancs* és az *er* csoportnak a korai szövetségéből vagy érintkezésük során jött létre, ezt örzi a magyarságnak a 12. századig fennmaradt vegyes hangrendű önelnevezése a *magyer*. Valószínűleg a kazárok is *madzser*nek hívtak minket. Ebből a török nyelvben szabályosan lett vezértörzsünk neve a *medzser*, később *Megyer*, s a magyarban ebből vált önelnevezésünk a *madzsar*, később *magyar*. Biztosan *madzser* volt a magyarság önelnevezése már a 7. században, s valószínűleg már jóval azelőtt is.

A volgai bolgárok *baskirnak* neveztek, a bizánci és nyomukban az ibériai iszlám források *türk* néven tartottak számon. Az *onogur* nevet a szlávok alkalmazták ránk, s tőlük került a többi európai nyelvbe. Az *onogur* népnévre visszamenő *hungri* népnévünkhöz ugyanúgy fűztek népetimológiát, mint ahogy az idegen *türkü* névhez a törökök, az idegen eredetű *mancsa* alakhoz ugor őseink, csak a népetimológiák mögött megjelenő képzetek voltak különbözőek. A magyarság idegen neveinek és önelnevezésének az eddigiekhöz képest új elemzése lehetővé teszi, hogy feltárjuk a magyarság korai etnikai kapcsolatait, pontosabban rekonstruálhassuk a magyarság vándorlását az Urál vidékéről a Kárpát-medencébe, s világosabban értsük a honfoglaló magyarság kialakulását, államalapításának etnoszociológiai hátterét is. A magyarságnak nemcsak egységes önelnevezése volt legalább a 7. századtól kezdve, hanem volt közös szemiotikai rendszere, a nyelv, a viselet, az életmód közössége mellett saját közös eredetudata is. A *közös etnikai tudatot* még a különböző törzsfők rivalizálása sem kérdőjelezhetette meg. A Kárpát-medencében a honfoglalás után a magyarság valódi és hamis török hagyományokat is őrizve, szláv elemeket is felhasználva, nyugati mintákat is követve, együtt élve a társként vele beköltözött, s az itt talált népekkel, saját *magyar* országot alapított. Ellentétben a Kárpát-medence számos korábbi lakójával, a honfoglaló magyarság

etnikumát megőrizve tudott átalakulni és csatlakozni Európához. — Ezeregyszáz évvel ezelőtt.

Az 1991. június 10-én elhangzott előadás változatlan szövege. A jegyzetekkel és bibliográfiával ellátott bővebb változat később jelenik meg.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1993

Nyomdai táskaszám: 21769
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Kiadványszám: I/126
Megjelent 1993. évi terjedelemben
ISSN 0238-6258

